

Üks ropu suuga rahvas

Eesti kõnekäänud I–II. (Monumenta Estoniae antiquae VII. Phrasia Estonica I.) Toimetaja Asta Öim. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2020. 1148 lk, 1150 lk.

2020. aasta ei toonud meile mitte üksnes koroonat, vaid ka kaaluka kahekõitelise väljaande „Eesti kõnekäänud” kokku üle kahel tuhandel leheküljel. Kuidas iseloomustada nii mahukat teost, mis koondab tervelt 20 749 värvikat ütlemit?

Kui raamat kinnisilmi juhuslikust kohast lahti lüüa, võib sattuda millelegi sellisele nagu *kusi löi pähe*, mis on näide kõnekäändude rubriigist „kainust, reaalsustunnet kaotama”. Väljend on illustreeritud konkreetsemate ütlustega: *Kas lei kusi pähä, et tegi lollite (lollist pääst). Sul on vist kusi pähe läind, et sa sedaviisi mõtled lollisti. [---] Nüüd vana tahab maja sii ää müia ja poja juure linna minna. Taal oo täiesti piss piha löönd. Kui vanatüdruk rumalusi teeb, siis öeldakse, ei on piss pähe läind. Pärm löi pehe* (levikuala: Emm Hää Jõh Jür Kos Palu Lüg Savala Pha Pil Kõo). Teine umbropsu katse väljaande teise köitega: *valge kui luik*. See on üks väljenditüüpidest rubriigist „valge, valget värvi”, mida illustreerivad väljendid *Rõõva valge kui luiga aia pääl. Valge kui leo (lõo). Valge kui luik – kellel on hele nahk. Valge ku Luiga poig* (levikuala: As Abhaasia Sulevi Kaa Krk Vakiste Lai Mär Rap Kõnnu Se Tor Suigu Trv Vas Vil Uusna Vru).

Kahest näitest vahest alguseks piisabki, et iseloomustada, mis laadi materjal on koguteosesse koondatud: selleks on rahvasuust üles kirjutatud, enamasti mingit

laadi piltlikud ja hinnangulised ütlemissed.

Nagu juhuslikest näidetest näha, ulatub ütluste registriline skaala argisest madalstiilist peaaegu pidulikuni. Eesti kõnekäändude üldine toon näib kalduvat siiski naljatleva halvustamise või halvustava naljatlemise poole ja seda üsna robustsete väljenditega. Tundub, et kõnelejad-kuulajad, aga ka väljendite meenutajad ning üleskirjutajad on olnud alid märkama või tundnud koguni teatavat mõnu sõnadest, mis kõnes kasutatuna justkui verbaalse obaduse annavad. Raamatut uurides saab kõvasti vatti just parem ajupoolkera, mis emotsionaalselt laetud informatsiooni töötlemise ning kujundite tõlgendamisega tegeleb. Tuleb ju lugejal silmitsi seista harjumuspäraselt trükimusta mittekannatavate sõnadega, nagu *sitt, vitt, munn* jpt. Väljaande sissejuhatuses (I kd, lk 11) on toodud väike sõnasageduste tabel, mis räägib samuti selget keelt: üks kahest kõige sagedamini kasutatavast sõnast eesti kõnekäändudes on *perse*, mis esineb tervelt 274 kõnekäändutüübis. Teisedki sagedasemad sõnad viitavad kehaosadele (*silm, jalg, pea, suu, käsi, süda*) ning loomadele (*sig, koer, hunt*). Pole kahtlust, et ütlused ammutavad võrdkujusid ihu ja selle toimingute ligidalt (nt *ilapirak* 'suudlus'; *hanna kuu* (sabad koos) 'elavad kokku, on juba paari mine-mas, ka vabaabielus'). Esimene mulje on seega, et eestlased on üks ropu suuga rahvas. Või täpsemalt – on olnud, kuna teos koondab põhiliselt ainet, mis on kogutud pika aja vältel XIX sajandi lõpust kulminatsiooniga ca 100 aastat tagasi. Kogumikuga mõnda aega tutvust teinuna hakkab vaimusilmas tahtmatult kangastuma arhailine taluolustik, mille atmosfäär meenutab „Novembri” filmis kujutatut.

Paarist esitatud näitest sai lugeja loode-tavasti mitte ainult oimetuks löödud, vaid aimu ka üliolulise põhimõtte kohta, mida väljaanne järgib. Nimelt on väljendid grupeeritud temaatiliselt: konkreetse väljendi juurest (nt *juudasitt*) on võimalik lehit-seda vasakule ning näha, millise üldisema mõistekategooria alla see kuulub (HAI-SEMA). Mõistekategooriad on esitatud suurtähelisena, see tüpograafiline eristus aitab kasutajal aru saada, mida tuleb võtta kui üldistust ning mis on konkreetne kee-lend. Sisuliseks orientiiriks on ka lehtede päises olevad jaotuste ja alajaotuste peal-kirjad. Selleks et liikuda lihtsamast mõiste-kategooriast seda hõlmava suurema jaoti-seni, tuleb raamatut tagasi lehit-seda. Nii on võimalik järk-järgult jõuda raamatu sisu-korras kajastuvate laiade teemadeni, nagu „MAAILM JA LOODUS”, „INIMENE”, „KVALITEET” jne.

Toimetaja Asta Õim nimetab sisu-korras kajastuvat üldist liigendust piltli-kult mõistepuuks ning see on tõesti hea võrdkuju. Väljaande tüseda tüve moodus-tab kindlasti üldkategooria „INIMENE” oma rohkete alajaotustega, mis katab 77% materjalist. Teisteks kandvateks harudeks on „KVALITEET” (10,2%) ning „FUNKT-SIONAALSED VÄLJENDID” (6,82%). Kõik need kategooriad ja teisedki väärriks omaette tutvustamist, kuid ettevõtmise mastaapsust peljates piirdun siin üksnes mõne muljega.

Nagu öeldud, kajastavad väljendid hin-nangulist suhtumist kirjeldatusse. Seega ei leia ka rubriigist „INIMENE” üldjuhul ini-mese neutraalseid kirjeldusi, vaid argiseid võrdlusi enamasti suunaga n-ö allapoole ja koguni konkreetset allapoole vööd. Eran-diks pole ka toiduained, näiteks mõiste alt LAHJA PIIM; LÖSS leiame *perselõhkuja* – raske oleks pidada seda neutraalseks kir-jelduseks.

Kogumikus toodud kõnekäändude pragmaatiline eesmärk näib paljuski ole-

vat halvustamine, käigu see siis otse kaas-inimese kohta (nt vanatüdruk – *majatädi, mädamuna, mädaputs, paljas puts, sam-melputs, suremata lesk*) või mõne elutähtsa tegevuse ning omaduse kaudu. Ka toime-taja möönab, et eesti kõnekäänuvara sisal-dab palju väljendeid laisast, saamatust, lohakast inimesest, lohakalt tehtud tööst, ihsusest, ahnusest, petmisest, vaesusest, ... purjutajast ja purjutamisest (I kd, lk 10). Kogumikus on toodud lehekülgede kaupa kirumis- ja söimusõnu, samuti on rikka-lik pilgete ja tõrjevormelite osa. Seejuures vajaks termin *tõrjevormel* lahtiseletamist – keda või mida tõrjutakse? Põgusast tut-vumisest jääb mulje, et paljudel juhtudel tõrjutakse kaasvestletjat, kellele on vaja anda ninakas vastus (nt dialoogilised ütlused *Mis sa teed? – Küsija persepulka*). Jällegi, minus tekib küsimus kõnekäändude (ja funktsio-naalsete väljendite) pragmaatilise otstarbe kohta. Või õigemini – küsimust ei teki, mul on enda jaoks vastus olemas, kuid ma soo-vin, et ma eksiksin; soovin, et kõnekäänud oleksid lihtsalt huvitavad, loomingulised, värvikad, kõnekad kirjeldused, mis rikasta-vad keelekasutust ilma kavatsuseta näidata üleolekut või halvaksapanu.

Teine oluline põhimõte, mis juba juhus-likest näidetest silma pidi jääma, on see, et sama sisu ning sarnase ülesehitusega väl-jendid esitatakse üheskoos, mis toob hästi esile nende vormi varieeruvuse ning sisu stabiilsuse. Sõnad võivad mõnevõrra eri-neda, kuid oluline mõte või argielu aspekt on märgatud ja hinnatud üldjoontes siiski samamoodi. Konkreetset tekstinäidet on esitatud murdes, nii nagu nad on üles kir-jutatud; lisatud on ka väljenditüübi leviku-andmed Eesti kihelkondade ja mõnikord lausa külade täpsusega.

Mõlemad ülalkirjeldatud omadused – nii see, et materjal on tsenseerimata ning poliitiliselt ebakorrektna, kui ka see, et esitatakse kimpude kaupa varieeruva vor-miga, kuid sisult samaseid näiteid – teevad

väljaandest väärtusliku materjalikogu, mida saavad lahata ning uurida tulevased uurijate põlvkonnad. Väljaande põhiväärtust näengi korrastatud ja süstematiseeritud materjali publitseerimises; selle tulemuse taga olnud süstematiseerimise ja redigeerimise protsess on olnud hiigeltöö! Kõnekäändude endi kõrval ei alahindaks ma ka kontekstikildude tähtsust, mis keelelistest illustatsioonidest on võimalik välja lugeda. Ehkki koostajad Asta ja Katre Õim on kurtnud, et kõnekäändude kasutamise kohta on infot vähe, on siiski olemasolevad killukesed kõnekad, sh nt minevikus levinud väärtushinnangute suhtes. Nagu nägime ülalpool näites *kusi löi pähe*, on varem maal maja maha müüjat ja linna kolijat peetud poolearuliseks. Tänaeks päevaks on see suhtumine ammugi muutunud.

Väljaanne on varustatud saatesõna ja sissejuhatusesega, mis raamatute kaalukust arvestades on mahult üsna tagasihoidlik. See ei püüa olla kõnekäändude ammen-dav käsitlus, vaid tutvustab kõige olulise-maid mõisteid ning koostamisprintsipi. Ilmneb, et väljaanne ei tee kõnekäänul ja fraseologismil vahet, sest neid ongi raske eristada. Tegemist on ebamäärase nähtu-sega, mida rahvaluuleteaduses on nime-tatud kõnekäänuks ning keeleteaduses fraseologismiks. Kogumikku koostades on võetud avatud hoiak ning kõik, mis piltlik, rahvapärane ning põnev, on leidnud tee väljaandesse, olenemata sellest, kas ta on huviorbiiti sattunud pigem keeleteaduse või folkloristika poole pealt. Rahvalikke ütlusi ei ole kunagi eraldi spetsiaalselt kogutud – andmebaas on tekkinud muu rahvaluuleainese (vanasõnad, mõistatu-sed) ning keeleainese (nt murdetekstid) kogumise kõrvalsaadusena ning seetõttu ongi aines heterogeenne. Väike lõik (I kd, lk 14) möönab, et kogumikus ei pruugi olla saajaprotsendiliselt eesti ütlused, vaid on ka laenuisi ja rahvusvahelise levikuga ütlusi, piibliväljendeid, kirjandusliku algu-

päraga ütlusi jne. Nende sattumist eesti kõnekäändude hulka õigustab asjaolu, et neid on kasutatud eesti murdealadel suu-lises pruugis.

Sissejuhatuses on mainitud, et mõiste-line esitusprintsip valiti selleks, et kasu-taja huvipakkuva väljendi kergemini üles leiaks, avaldades lootust, et üldisema mõistekategooria juurest on kerge liikuda otsitava väljendini. Proovisin seda prot-sessi omal nahal. Mind on vaevanud, et üks lapsepõlves kuulnud-kogetud väljend *lihunik vaatab välja* (katkise suka- või sokipöia kohta) on olnud tundmatu kõi-gile mu tuttavatele väljastpoolt peret ning ma olin peaaegu valmis uskuma, et see oli meil peresisene ütlus, mis tänaseks ammu unustatud. Rõõmsas elevuses asusin seda nüüd „Eesti kõnekäändudest” otsima. Oli omajagu tegemist, kuna alguses otsisin ekslikult alajaotusest „KODU JA MAJA-PIDAMINE, RÕIVAD”. Leidsin küll mind huvitanud väljendi (I kd, lk 871), kuid see käis hoopiski lahti unustatud püksiaugu kohta (rubriik 6.6 „LOHAKALT RIIDES, IHU PAISTAB, RIND PALJAS”). Võt-nud appi elektroonilise andmebaasi¹ ning alussõnastiku², oli siiski võimalik tuvas-tada väljendi olemasolu mulle tuntud tähenduses ning tema õige aadress: INI-MENE > OMAND JA OMANDISUH-TED > KADU JA HÄVING > KATKI, KATKI OLEMA, AUKUDEGA. Ning seal ta oli (II kd, lk 92), rohkete üleskirju-tuste, variantide ning laia levikuga! Minu otsingud juhivad tähelepanu asjaolule, et kõnekäänd võib olla polüseemne ning avatud erinevatele tõlgendustele. Raamatu sissejuhatuses on öeldud, et polüseemsete

¹ Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas. Koost A. Baran, A. Hussar, A. Õim, K. Õim. <http://www.folklore.ee/justkui/andmebaas.php> (1. XII 2020).

² Eesti fraseologismide elektrooniline alus-sõnastik. Koost A. Õim, K. Õim. <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik/> (1. XII 2020).

kõnekäändude arv on 6098, mis on tervelt kolmandik kõnekäänutüüpide üldarvust. Nähtuse ning selle suure osakaalu üle peab veel pikemalt järele mõtlema. Praktiline järelendus konkreetse väljendi otsimise puhuks on aga selline: kui väljendit ka kohe ei leia, võib see ikkagi olemas olla. Tarvis on appi võtta elektroonilised päringuvõimalused. Trükiväljaanne, andmebaas ning e-sõnastik moodustavad kokku omamoodi kolmainsuse, kus sama sisu on laotatud erinevatele formaatidele. Kui kõnekäändude kogumik oleks ilmunud arvuti- ja internetieelsel ajal, oleks kindlasti pidanud lisanduma mahukas indeks, mis aitaks otsitavat leida peale mõistepõhisuse ka väljendipõhiselt.

On omamoodi dissonants, et kohati ropp ning läbivalt jämedakoeline ütlustelaam on sissejuhatuses hoolikalt otsekui pintsettidega asetatud kategooriatesse, mida iseloomustatakse keerukate terminitega: *makrostruktuur, mikrostruktuur, ontoloogia, teadmus, pragmaatiline orientatsioon, lemma, formaalne teisenemine, aktualisatsioon, kognitiivne protsess, kodeeritud, institutsionaliseerunud, diskursiivne, variaablus, pindstruktuur, permutatsioon* jpt. Terminoloogiline kõrgpilootaaž sissejuhatuses võib teha lugeja teistpidi oime tuks – kui sedalaadi stiiliga harjunud ei ole, saab abstraktsetest kontseptsioonidest läbipuurimisel kõvasti vatti vasak ajupoolkera. Metateksti tihedus ja komplitseeritus tulenevad ilmsesti kahest asjaolust. Esiteks, tegu on teadusväljaandega, mis kuulub auväärse sarja „Monumenta Estoniae antiquae”. Viimane on Eesti Rahvaluule Arhiivi koguteoste sari suulise pärimuse täielikuks jäädvustamiseks.³ Akadeemilise väljaande juurde kuulub teaduslik saatesõna ning siin ei saa ilma abstraktsete kontseptsioonideta. Teiseks on kümme-

konnale leheküljele kokku surutud vaid eesti fraseoloogiuuringute ning süstematiseerimisprintsipiide jäämäe tipp. Põhjalt on neid põhimõtteid lahti seletatud Asta Öimu ning Katre Öimu teadusartiklites, mida kindlasti soovitan teadusliku tausta loomiseks juurde lugeda.

Ehkki on kiusatus, ei hakka ma siinkohal üksipulgi arutlema kogumiku sissejuhatuses mainitud analüüsi kognitiivlingvistiliste aspektide üle (nt kuivõrd need teoreetiliste käsitluste jäämäe kehast ka praktiliselt väljaandesse on jõudnud), vaid annaksin raamatu lugejale või sirvijale kaasa lihtsa näpunäite, et tuleb jälgida kaht kihti. Esiteks seda, millest alltekstina tegelikult räägitakse – mis on need valdkonnad, elu aspektid, äratundmised ja n-ö mõisted meie meeles. Teine kiht on vorm: sõnad jm keelised vahendid, mille abil meelendeid⁴ vormistatakse. Esimest kihti kajastab väljaande mõistepuu oma ohtrate harudega. Teist kihti katavad argised ja kohati ropudki sõnad, tihti ihu või selle toimingute mainimine. Sõnadega maalitakse pilt, tähendus sünnib tõlgendamisprotsessis.

Ka termin *kõnekäänd* ise on piltlik, seda ei pane kokku lihtsalt sõnade *kõne* ja *käänd* tähendustest. Intuitsioon ütleb, et omas piltlikus tabavuses võiks termin pärineda K. A. Hermannilt. Kontrollisin ja leidsin selle tõepoolest „Täielisest Eesti-Vene sõnaraamatust” (1889), kus selle vene vasteks on märgitud ’оборот речи’. Vene vaste mõjub veelgi piltlikumalt, justkui oleks tegu kõnes visatava uperpalliga. Nii viisi võikski vahest eesti kõnekäändudesse suhtuda, samal ajal kui raamatusse „Eesti kõnekäänu I ja II” suhtume täie tõsiduse ja aupaklikkusega, mida tehtud hiigeltöö väärrib.

ENE VAINIK

³ Sari algas „Vana Kandlega” (I kd 1886); ilmutatud on juba eesti muistendid, muinasjutud, vanasõnad ja mõistatused.

⁴ Siinkirjutaja omaloominguline uudissõna tähistamiseks kõike, millega meeles opereeritakse: mõisted, kujutlused jne.